

TZV. SUBJEKTIVNÍ STYLY A JEJICH ZOBRAZOVÁNÍ V UMĚLECKÝCH TEXTECH

JANA JELÍNKOVÁ

Kdyby se stylistika omezovala jen na výzkum stylů promluvo-
vých, tj. stylů konkrétních promluv, byl by definicí promluvo-
vého stylu dosta-
tečně vymezen předmět stylistických výzkumů. Znamenalo by to, že by se
stylistika zabývala jen zkoumáním souhrnu specifických výrazových rysů
promluvy, který vzniká výběrem, ojediněle tvořením lexikálních a grama-
tických prostředků z jazykového systému a jejich jednotlicím uspořádáním
v závislosti na objektivních podmínkách promluvy a na individuálních
vlastnostech i subjektivních rozhodnutích jejího původce. Stylistika však
jako každá vědní disciplína tihne k zobecňování, neboť jen tak může od-
halit tendence výběru výrazových prostředků pro celé skupiny promluv
v něčem příbuzných. Ostatně bez zobecňovacích přístupů by nebylo možné
vypracovat ani stylistickou charakteristiku individuálních promluv.¹

Vzhledem k tomu, že promluvo-
vý styl vzniká působením komplexu slo-
hotvorných faktorů, lze jeho analýzu provést jen postupným vyčleňováním
jednotlivých faktorů a zjišťováním výrazových prostředků závislých na
vyčleňovaných faktorech. Přitom je ovšem třeba brát v úvahu, že na výběr
výrazových prostředků pro konkrétní promluvu působí faktory obecné ve
zkonkretizované podobě; je tedy třeba v slohotvorných faktorech rozlišit
jejich obecný základ a konkrétní nadstavbu. Jen tímto postupem lze od-
halit přítomnost jistých stylových typů v promluvě a na jejich základě
odlišit individuální stylistický přínos autorův.

V teoretické stylistické literatuře je celkem shoda v tom, že se sloho-
tvorné faktory, které působí nezávisle na osobě původce promluvy, ozna-
čují jako faktory objektivní.² V řadě stylistických prací se pak
podává s různou mírou podrobnosti klasifikace objektivních faktorů a
zjišťují se tendence ve výběru výrazových prostředků na nich závislé.
Byla také vypracována dosti podrobná klasifikace objektivních stylů a

¹ Viz k tomu článek Milana Jelínka *Definice pojmu „jazykový styl“*, SPFFBU 14, A 13, 1965, str. 43n.

² *Základy k teorii slohotvorných faktorů* položila pražská jazykovědná škola. Viz zejména dvě stati Bohuslava Havránka: *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura* (z r. 1932), Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, str. 49n.; *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka* (z r. 1942), t. str. 64n. Sám termín „slohotvorný činitel“ však pochází od Františka Trávníčka, *O jazykovém slohu*, Praha 1953, str. 18 a zvl. 28n.

s větší nebo menší důkladností byla podána jejich charakteristika.³ Je pochopitelné, že se teorie stylu zaměřovala dosud především na analýzu faktorů objektivních, neboť ty mají v komplexu slohotvorných faktorů postavení dominantní a jsou vyhraněnější než faktory subjektivní, vázané na osobu původce promluvy. Bez vlivu na takovéto zaměření teoretického výzkumu v oblasti stylů nebyly ani požadavky stylistiky praktické: průzkum objektivních stylů dává možnost vypracovat návody „jazykového chování“ za různých komunikativních situací. Objektivní faktory totiž vymezují prostor pro uplatnění subjektu, jinými slovy, stylové normy na nich závislé rozhodují o rozsahu výběrových řad, které se při té nebo oné komunikativní situaci nabízejí mluvčímu (pisateli) k aktivizaci.

Tématem mého článku je průzkum slohotvorných faktorů subjektivních a pokus o klasifikaci stylových typů na nich závislých. Mám ovšem na mysli faktory zobecněné, ale to snad není třeba ani zdůrazňovat, neboť bez zobecnění by nebylo možné provést základní typologii faktorů a jimi podmíněných stylů. Musím především upozornit na to, že terminologicky rozlišují stylové typy subjektivní a styly individuální.⁴ V obou případech jde sice na rozdíl od stylů promluvo- vých o výsledek zobecňovacího postupu, ale směr a stupeň tohoto zobecňování je rozdílný. K pojmu „subjektivní stylové typy“ docházíme tak, že zjišťujeme tendence výběru výrazových prostředků závislé na jednotlivých vyčleněných a zobecněných subjektivních faktorech. Naproti tomu pojem „individuální styl“ v sobě zahrnuje jen zobecnění těch tendencí ve výběru výrazových prostředků, které charakterizují jazykovou komunikaci jednotlivce, jinými slovy, představují do té nebo oné míry jeho „jazykové chování“. Při úvahách o individuálních stylech abstrahujeme sice stejně jako při úvahách o subjektivních stylových typech od faktorů objektivních, ale pak postupuje zobecňování různými směry. Pojem subjektivních stylových typů vzniká abstrakcí od konkrétních původců promluv, dále vyčleněním některého prvku z množiny hodnot, z nichž se skládá subjekt a které mají vliv jako subjektivní faktory na výběr výrazových prostředků, a konečně zobecněním výrazových tendencí závislých na vyčleněném faktoru. V pojmu individuálního stylu jsou obsažena jen zobecnění týkající se charakteristických tendencí ve výběru výrazových prostředků u jednoho subjektu.⁵

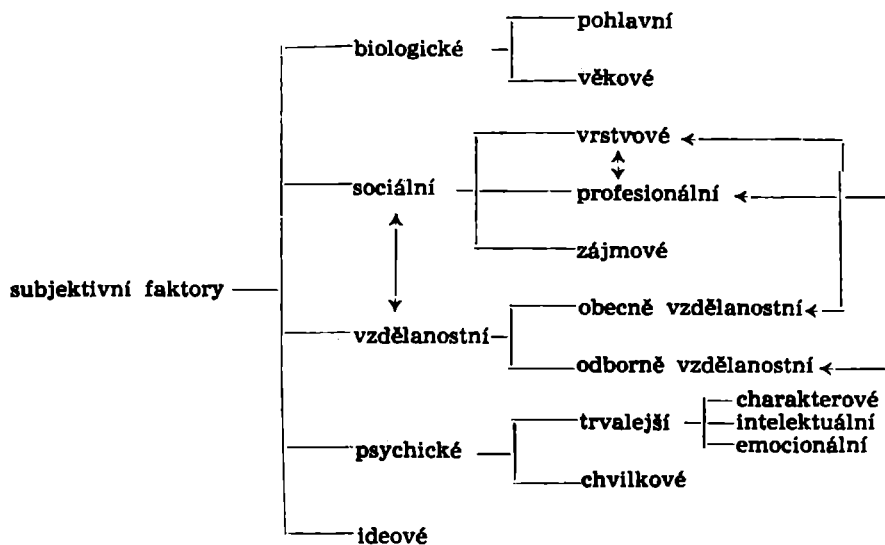
Pojednejme nyní stručně o nejdůležitějších subjektivních faktorech, které se z množiny faktorů tohoto druhu nabízejí pro svou větší nebo menší vyhraněnost k zobecňování. Začneme těmi subjektivními faktory,

³ Připomeňme alespoň klasifikaci Karla Hausenblase, *K základním pojmům jazykové stylistiky*, SaS 16, 1955, str. 10n.; Milana Jelínka, *Stylové rozpětí současné spisovné češtiny*, Kultura českého jazyka, Liberec 1969, str. 77n.; Aloise Jedličky, *Základy české stylistiky*, Praha 1970, str. 10n.

⁴ Moje pojetí se liší např. od stanoviska Aloise Jedličky, který považuje termíny „slohotvorní činitelé individuální“ a „subjektivní“ za synonymní (*Základy české stylistiky*, str. 14n.)

⁵ Viz k tomu výklad Jana Mukařovského v článku *Individuální sloh spisovatele, jeho vznik a vývoj a jeho úloha ve vývoji literatury i spisovného jazyka*, Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963, str. 277n. Mukařovského pojetí „individuálního slohu“ na rozdíl od mého však nezahrnuje prvek zobecnění.

kteře vyplývají ze zařazení jednotlivce do nejvyhraněnějších tříd z množiny všech individuí mluvčích stejným jazykem, a postupujeme k třídám o stále menší vyhraněnosti. Protože vydělujeme třídy podle různosměrných kritérií, která mají vliv na „jazykové chování“ jednotlivců, musíme počítat s většími nebo menšími průniky v systému těchto tříd, a tím i v systému obecných subjektivních stylů. Už jsme se zmínili o tom, že tato kritéria nazýváme vzhledem k jejich vlivu na subjektivně podmíněné stylistické utváření promluv slohotvornými faktory subjektivními. Co do povahy těchto faktorů můžeme rozlišit pět jejich základních skupin, které se dále člení na několik podskupin.⁶ Schematicky lze systém subjektivních faktorů znázornit takto:

Máme-li na mysli subjekt jako původce promluv, pak komplex jeho biologických, sociálních, vzdělanostních, psychických a ideových konstitutivních znaků podmiňuje výběr výrazových prostředků, a určuje tak subjektivní „jazykové chování“ neboli subjektivní styl původce promluv. Chce-li ovšem mluvčí (pisatel) dosáhnout komunikativního záměru při dané situaci projevu a při dané promluvové funkci, musí subjektivně podmíněný výběr výrazových prostředků provádět jen v hranicích určených faktory objektivními, tj. nezávislými na povaze subjektu. Poznamenejme dále, že subjektivní faktory, které jsme uvedli výše, jsou subjektivní jen z hlediska své vázanosti na komunikující subjekt. Jestliže mluvčí (pisatel) respektuje při jazykovém projevu biologické, sociální, vzdělanostní, psychické a ideové vlastnosti vnímatelů projevu, pak reguluje výběr výrazových prostředků podle faktorů objektivních (v daném případě adresátních). Uvedené vlastnosti vnímatelů kladou totiž jisté požadavky na výběr výrazových prostředků nezávisle na vůli podavatele projevu, určují tedy v té nebo oné míře objektivní hranice pro jazykový výběr. Tak např. v konverzačních projevech reguluje mluvčí volbu výrazových prostředků podle pohlaví a podle věku vnímatele. Mluví-li muž k ženě, užívá nejen morfolo-

⁶ Jinou klasifikaci subjektivních slohotvorných faktorů podal Jozef Mistrík, *Stylistika slovenského jazyka*, Bratislava 1970, str. 56n. Autor sice výslovně neuvádí, že chápe subjektivní faktory zobecněně, ale z charakteristiky jednotlivých faktorů, kterou vypracoval, to nepřímě vyplývá.

gických a slovotvorných prostředků ustálených v jazyce pro adresování projevu osobám ženského pohlaví, ale v některých tematických oblastech přizpůsobuje i výběr dynamiky a intonace projevu, volbu expresivních schémat syntaktických a expresivních prostředků lexikálních, ba někdy i prostředků neutrálních konvenčním představám o tom, co může a má za dané situace slyšet žena. Vliv objektivního faktoru, který můžeme označit jako zřetel mužského mluvčího k ženskému vnímání, projevuje se často i v tendenci aktualizovat projev. Při shromažďování materiálu pro český konverzační styl jsme např. zachytili lexikálně i syntakticky aktualizovanou otázku, kterou položil asi dvacetiletý muž dívky, o níž se ucházel: „Co takle, Věruško, kdybysme si v neděli vyjeli na prkýnka?“ Neutrálně bychom se vyjádřili asi takto: „Jeďte v neděli na lyže.“ Tendence k aktualizaci výpovědi je zde dána faktorem objektivním, tj. zřetelem k adresátovi jistého druhu, ovšem jazyková realizace oné aktualizací tendence je záležitost individuální.

Ještě markantnější je závislost výběru výrazových prostředků na zřeteli k věkovému zařazení adresáta. Tento objektivní faktor si dokonce vynutil vytvoření zvláštní vrstvy citově zabarvených lexikálních prostředků a větných schémat pro projev adresované malým dětem, např. „na dobrou noc pusinku a honem spínat“, „to se nesmí, baci baci na ručičku“. Tu vidíme, že objektivní faktor ovlivňuje výběr výrazových prostředků silněji než v předcházejícím případě, jinými slovy, nechává užší prostor pro subjektivní realizaci výběrových tendencí daných objektivně. Podobně bychom zjistili tendence ve výběru výrazových prostředků podmíněné zřetelem k sociálním, vzdělanostním, psychickým a ideovým vlastnostem adresáta a v závislosti na těchto tendencích bychom konstatovali i rozdíly v šíři uplatnění faktorů subjektivních.

Po tomto exkursu do oblasti faktorů objektivních, které tvoří jakýsi pasivní protiklad k aktivním faktorům subjektivním zakládajícím se zhruba na týchž znacích, přistoupíme k rozboru jednotlivých subjektivních faktorů a vytkneme základní tendence výběru výrazových prostředků v příslušných subjektivních stylech. Zároveň připojíme poznámky o napodobování, popř. o „zobrazování“ subjektivních stylů v uměleckých textech prozaických a dramatických (dále budeme mluvit jen o „uměleckých textech“). Vzhledem k omezenému rozsahu článku musíme ovšem zůstat jen u obecnějších poznatků a nemůžeme svá tvrzení doložit příklady a jejich rozbohem.

U subjektivních faktorů biologických rozlišujeme dva druhy faktorů, které se liší rozdílnou stálostí u téhož individua. Faktor pohlavní, záležící v zařazení individua buď do třídy mužů, nebo žen, zůstává po celý život jedince neměnný, i když se jeho vliv na výběr výrazových prostředků projevuje v různých úsecích věku s různou intenzitou. Rozdíly v „jazykovém chování“ mezi mluvčím mužským a ženským se objevují poměrně brzy a zřetelné jsou již při vstupu dítěte do základní školy (v šesti letech). Napomáhají tomu ovšem konvence tradované výchovným procesem v rodině i mimo ni (děvčatům se např. vštěpuje odpor proti vulgarismům a jistému okruhu výrazů tabuových). Školní koedukace rozdílnost ve vyjadřování chlapců a děvčat spíše zvětšuje, než by ji vyrovnávala, protože se děti zpravidla sdružují podle pohlaví a zřetelněji si pak uvědomují rozdíly v chování druhého pohlaví, mimo jiné i rozdíly v řeči. Proces diferenciacce ve vyjadřování mužských a ženských jedinců se pak u velké většiny mládeže urychluje v době dospívání a rané dospělosti. Rozdíly v „jazykovém chování“ se tu dokonce stávají jedním ze zdrojů dráždivého napětí mezi mužem a ženou, jehož překonávání přináší pocit uspokojení. Zdá se, že se po období mladosti výrazové difference mezi promluvy mužskými a ženskými zmenšují, a to zvláště vlivem

faktorů sociálních, působících stejně na „jazykové chování“ mužů a žen, ale rozdily ve vyjadřování obou pohlaví zůstávají patrné po celý život jedinců. Soubor rysů specifických pro rozdílné „jazykové chování“ obou pohlaví nazveme stylem mužským a ženským.

V čem záleží rozdily mezi těmito dvěma styly? Máme ovšem na mysli rozdily stylistické, tj. difference ve výběru výrazových prostředků, nikoli rozdily jazykově strukturní, které jsou dány pro muže a ženy gramatickým a lexikálním systémem češtiny, a nejsou tedy výsledkem výběru z různých výrazových možností. Jak je známo, ve spisovné češtině je mluvčí nucen „přiznávat“ své pohlaví podle jistých morfologických a slovo tvorných (přechylovacích) pravidel, která tvoří součást spisovné normy. Např. „jako učitel jsem neobstál“ „jako učitelka jsem neobstála“. Stylistické rozdily mezi promluvy mužů a žen jsou podmíněny především rozdílnými tendencemi ve výběru promluvových témat. Komunikativní nutnost realizovat častěji témata z jistého sémantického okruhu vede totiž u mluvčích jednak k rozšíření aktivní slovní zásoby z příslušné sémantické oblasti, jednak ke vzrůstu frekvence výrazových prostředků daného sémantického okruhu. Tak např. vzhledem k tomu, že většinou ženy zajišťují stravování rodin, lze v jejich promluvách zjistit větší bohatství lexikálních prostředků označujících různé potraviny, postupy při jejich úpravě, různá jídla z těchto potravin zhotovená, rozmanité kuchyňské předměty a práce s nimi atd. Ženský styl tu disponuje nejen většími výrazovými možnostmi, nýbrž promluvy žen se vyznačují také mnohem větší frekvencí lexikálních prostředků z tohoto sémantického okruhu, než to zaznamenáváme v promluvách mužů. To ovšem nevylučuje případy, že některý muž předčí svou aktivní slovní zásobou z oblasti kuchyňských prací a také frekvencí témat z tohoto sémantického okruhu řadu žen, ale takové případy znamenají individuální vybočení z mužského typu konverzace. U mužů bychom mohli zase uvést např. mnohem větší tendenci k volbě témat z oblasti některých sportů (např. kopané, hokeje, automobilismu), což vytváří předpoklad pro rozšiřování aktivní slovní zásoby z této oblasti a v promluvách vede k větší frekvenci lexikálních prvků označujících sportovní jevy a předměty. Obecně můžeme říci, že promluvy mužů tíhnou k větší abstrakci než promluvy žen a že se tato tendence k rozdílnému pojetí týchž témat projevuje v lexikální i syntaktické výstavbě mužských a ženských promluv. Ještě výraznější je rozdíl v emocionálnosti jazykových projevů: ženský styl má tendenci užívat citově zabarvených lexikálních prostředků a syntaktických schémat častěji než styl mužský, ovšem citově vyhocené vulgarismy se považují především za záležitost mužskou.

Protiklad výběrových tendencí stylu mužského a ženského tvoří konstantní součást zobrazování mužských a ženských postav v umělecké literatuře. Jde tu ovšem o zobrazování přímé,⁷ které záleží v jisté imitaci promluv charakteristických pro muže nebo ženy ve společenské realitě. Protože autor neuvádí záznam skutečného promluv, nýbrž je jen napodobuje, dochází při přímém jazykovém zobrazování postav v uměleckém textu k stylizaci promluv podle dobových víceméně schematizovaných představ o mužském a ženském stylu. Tak např. kladné ženské postavy

⁷ O různých aspektech napodobování mluvených projevů v pásmu postav a o různých typech tohoto napodobování viz Lubomír Doležel, *O stylu moderní české prózy*, Praha 1960.

v uměleckých textech romantického zaměření jsou charakterizovány promluvami budovanými podle představ o zjemnělé, estetizované, citově odstíněné řeči žen, kdežto v textech realistického a naturalistického zaměření autoři napodobují při výstavbě ženských promluv soudobou promluvou realitu, odlišující přitom dost výrazně ve shodě se skutečností promluvy typ ženský od mužského. V uměleckých textech zhruba od 20. let našeho století se pak diference mezi zobrazovaným stylem mužským a ženským většinou zmenšují, což lze vysvětlit jednak integračními tendencemi ve společnosti, které zasahují i poměr mužů a žen, jednak vědomým odklonem části umělecké literatury od napodobování společenské reality.

Značný vliv na rozdíly ve stylu promluv má příslušnost mluvčího (písatele) k jisté věkové skupině. Tento biologický faktor, který můžeme označit jako věkový, se na rozdíl od faktoru pohlavního stále mění. Chceme-li zjistit vliv věkového faktoru na výběr výrazových prostředků (na konstituování tzv. věkových stylů), musíme abstrahovat od stálého pohybu tohoto faktoru a na základě pozorování vytyčit jisté věkové úseky, v nichž se vliv věkového faktoru na styl jednotlivců projevuje zhruba ve stejném směru. Věkové úseky, které podmiňují rozdílný způsob vyjadřování, jsou nejkratší v dětství, prodlužují se v období dospívání a značného rozpětí nabývají v dospělosti a ve stáří.

Rozdíly v „jazykovém chování“ jednotlivých věkových skupin mají tyto obecné příčiny: 1. U jednotlivců se s postupujícím věkem rozšiřují informační data tvořící obsah jejich vědomí a v závislosti na tom roste u každého individua aktivní slovní zásoba připravená ve vědomí pro konkrétní komunikativní potřeby. V období stáří, které se začíná projevovat u různých jednotlivců v různé době (obvykle po šedesátém roce života), dochází naopak k jistému poklesu schopnosti uchovávat informační data a ve spojitosti s tím i k ústupu aktivní slovní zásoby z vědomí. 2. U dětí předškolního věku se postupně zvětšuje znalost prostředků gramatických a roste schopnost aktivně užívat čím dále složitějších syntaktických schémat. Tento proces pokračuje, jsou obohaceny o prvek uvědomění, v době školní docházky a už během ní je podporován stále se rozšiřujícím vnímáním (zvláště četbou) promluv z různých, funkčně odlišných komunikativních oblastí. 3. Vedle upevňování a rozšiřování aktivní zásoby jazykových prostředků dostává se dítěti ve škole základních poznatků o objektivních stylech a postupně se vlivem školy i mimoškolního prostředí vyvíjí u dítěte i schopnost řídit se objektivními stylovými normami. V období dospívání a dospělosti se pak tyto schopnosti upevňují a rozšiřují především v těch profesionálních a zájmových oblastech, kterým se jednotlivec věnuje v rámci společenské dělby práce a zájmů. 4. Pro každou věkovou skupinu jsou charakteristické jisté psychické vlastnosti, které ovšem mají vliv na výběr výrazových prostředků.

V psychologii je psychická charakteristika jednotlivých věkových skupin dost podrobně vypracována, odkážme tedy na psychologické práce věnované této problematice. Zde jen uveďme jeden charakteristický příklad na to, jak je styl promluv ovlivňován psychikou příslušné věkové skupiny. Je obecně známo, že dospívající mládež užívá ráda expresivních výrazových prostředků a že s oblibou aktualizuje své promluvy sémantickými posuny. Souvisí to bezpochyby s psychickými rysy této věkové skupiny: s jejími citovými prožitky hlubšími než u jiných věkových skupin, s její snahou odlišit se od generace rodičů, s odporem proti konvencím. Těmto psychickým vlastnostem teenagerů vyhovuje vrstva expresivních lexikálních prostředků, která se obvykle označuje jako slang mládeže a z větší části zůstává za hranicemi spisovné normy. Na rozdíl od slangů profesionálních (od tzv. pracovních mluvy) vznikají slangové prvky, které charakterizují promluvy dospívající mládeže, ze snahy vyjádřit spolu s významem nociónálním i hodnoty citové. Proto se také slang mládeže mnohem rychleji mění než slangy profesionální.

Poznamenejme ještě, že se termín „věkové styly“ liší svým obsahem od termínu „generační styly“. Rozdíl vyplývá z významu slova „generace“: je to množina osob přibližně stejného věku, která je spjata

dobově podmíněným způsobem života a z něho plynoucími psychickými vlastnostmi a idejemi. Generace sice stárne, ale zůstává stále jednou generací, která si zachovává jisté psychické rysy, ideje a zejména konvence. Proto se termín „generační styly“ hodí spíše k označení stylů závislých na faktorech ideových a v tomto smyslu se s uvedeným termínem setkáváme např. v literární vědě.

Jak se chovají k věkovým stylům umělecké texty? Autoři těchto textů musí při přímém jazykovém zobrazování postav respektovat věkové faktory ještě ve větší míře než faktory pohlavní, chtějí-li dosáhnout toho, aby si čtenář vytvořil a po celou dobu vnímání textu uchovával potřebnou představu o věkovém rozvrstvení postav. Sledujeme-li naši literaturu od počátku 19. stol., konstatujeme v textech romantické orientace značnou stylistickou schematizaci promluv zejména u postav ve věku dospívání a pak u postav starých lidí. Literární realismus tuto schematizaci rozbíjí a opírá se o skutečný dobový stav věkových stylů. Při napodobování stylistických prvků překračujících normu spisovného jazyka narážejí však autoři na bariéry, které postavila od cesty tvůrčí literární činnosti teorie jazykové správnosti. Ta totiž požaduje od literárních textů, aby zachovávaly nejen v pásmu vyprávěče, ale i v pásmu postav spisovnou normu. Přes tyto zábrany začínají v realistické literatuře pronikat do dialogických a monologických promluv slangové prvky charakteristické pro mluvu mládeže. Zvlášť je tomu tak v literatuře s naturalistickými tendencemi. Po první světové válce literární praxe boří filologické předsudky o „čistém“ spisovném jazyce slovesných textů a brzy přichází na pomoc autorům i filologická teorie (u nás zvláště teorie pražské školy), která deklaruje jistou autonomii uměleckého jazyka vůči jazyku spisovnému.⁸ Tím se literární texty otvírají pro jazykové prvky nespisovné, mezi nimi i pro slangové prvky mládeže, a co je zvlášť důležité, také pro syntaktická schémata považovaná za neslučitelná s kultivovaným spisovným jazykem, ale charakteristická např. pro citově vzrušenou konverzaci.

Přistupujeme k další skupině subjektivních faktorů – k faktorům sociálním. Může tu vzniknout spor o to, zdali řazení sociálních faktorů mezi subjektivní není v rozporu s jejich interindividuální povahou, která v té nebo oné míře předurčuje chování (mimo jiné i „chování jazykové“) jednotlivců. Je sice pravda, že faktory sociální jsou jiného druhu než např. psychické (první vyplývají ze struktury společnosti, druhé jsou výsledkem typologického zobecňování), ale společně mají s jinými subjektivními faktory to, že svou aktivitu projevují skrze subjekt. Nevymezují tedy prostor, v němž se subjekt může projevit, nýbrž zařazením subjektu do jisté sociální skupiny s podobným „jazykovým chováním“ podílejí se na aktivitě samého subjektu. Sociální faktory lze dále členit podle konstitutivních znaků příslušných sociálních skupin na faktory vrstevové, profesionální a zájmové. Nejobecnější povahu mají faktory vrstevové: rozhodují o výběru výrazových prostředků podle příslušnosti jednotlivců k vrstvám vládnoucím nebo ovládaným a dále ovlivňují styl promluv podle toho, zdali subjekt promluvy patří k vrstvě manuálně pracujících, či k vrstvě inteligence. Je možno sem řadit i vlivy, které má na konstituování stylu příslušnost jednotlivců k různým skupinám inteligence (k inteligenci technické, vědecké, umělecké, pedagogické, administrativně organizační aj.) nebo k různým skupinám manuálně pracujících (k dělníkům specialistům, k pomocným dělníkům, řemeslníkům, rolníkům aj.). Poslední

⁸ Viz zejm. Jan M u k a ř o v s k ý, *Jazyk spisovný a jazyk básnický*, Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, str. 123n.; *O jazyce básnickém* (z r. 1940), Kapitoly z české poetiky I, Praha 1948, str. 78n.

členění vrstevných faktorů se už stýká s oblastí faktorů profesionálních, ale má proti této oblasti přece jen obecnější povahu.

Styly charakteristické pro jednotlivé společenské vrstvy, jak jsme je vypočítali výše, můžeme nazvat styly vrstevnými. V čem záleží tyto styly? V konverzaci zjišťujeme především rozdíly ve volbě jazykových systémů tvořících národní jazyk a ovšem také rozdíly v míře míšení prvků spisovných a nespisovných. Inteligence tíhne k užívání hovorového jazyka (tj. spisovného jazyka zbaveného knižních prvků i za tu cenu, že se spisovný systém doplňuje prvky z obecné češtiny nebo z interdialektů) nebo v poslední době stále častěji k užívání kultivovanější podoby obecné češtiny, kdežto u jiných vrstev národní pospolitosti zaznamenáváme spíše tendenci k volbě interdialektů nebo k míšení hovorového jazyka s prvky interdialektickými.⁹ S povahou činnosti inteligence souvisí obyčejně to, že disponuje větší aktivní slovní zásobou v oblasti abstraktního lexika a že má schopnost užívat složitějších syntaktických schémat (zejména v oblasti kondenzátů a hypotaktických souvětí). Na příslušnosti jednotlivce k té nebo oné společenské skupině závisí ovšem frekvence jistých tematických okruhů v promluvách, a tím i frekvence lexikálních prostředků vyjadřujících různé pojmy v daném tematickém okruhu. Nesmíme ani zapomínat na to, že různé společenské vrstvy vkládají do řady abstraktních slov pojmy ne zcela totožné, neboť životní praxe a zkušenosti z ní vyplývající jsou u různých vrstev víceméně odlišné. Ke zvládnutí tematických okruhů charakteristických pro jednotlivé společenské vrstvy nabízí jazyk jistá pole terminologických a ovšem také slangových prostředků, která jsou však méně vyhraněna a také méně systematicky uspořádána než speciální soustavy terminologické a profesionální soustavy slangové.

S faktory vrstevnými souvisí faktory profesionální a zájmové, ale k jejich vydělení dospíváme snížením stupně abstrakce a také jejím poněkud jiným zaměřením (které ovšem vede k průnikům mezi oběma druhy faktorů). Faktory profesionální a zájmové záleží v tom, že na výběr výrazových prostředků prováděný subjektem má vliv příslušnost subjektu k jisté profesionální nebo zájmové skupině. Projevuje se to především volbou jistých tematických okruhů pro promluvy a v závislosti na nich aktivizací příslušných výrazových prostředků, zejména dané odborné terminologie a v konverzačním styku i daného profesionálního nebo zájmového slangu. Některé profese a zájmy zanechávají silné stopy na dikci promluv, neboť návyk užívat výrazových formulí potřebných v dané profesi nebo zájmové oblasti přenáší se v menší nebo větší míře i do promluv mimo tematický okruh podmíněný příslušnou profesí nebo zájmovou skupinou. Tak se např. prvky odborného stylu objevují v promluvách vědeckých pracovníků i mimo oblast odborné komunikace a podobně pronikají prvky publicistického stylu do nepublicistických promluv novinářů a politických pracovníků. Kultivovaností promluv se nezřídka vyznačují pracovníci pedagogičtí, jistou obhroublostí vojáci atd. Můžeme tedy mluvit

⁹ Problematiku „běžně mluvené češtiny“ řešila diskuse v čas. Slovo a slovesnost 22–24, 1961–1963. Viz zejm. Bohuslav Havránek, *Na závěr dvouleté diskuse o obecné a hovorové češtině*, SaS 24, str. 254n.

o stylech profesionálních a zájmových a zjišťovat podíl těchto stylů na individuálním stylu mluvčího (pisatele).

Sociální faktory mají značně rozsáhlé průnikové plochy s faktory, které můžeme označit jako kulturní (vzdělanostní). Jejich působení na styl jednotlivců se zakládá na tom, že se ve výběru výrazových prostředků pro promluvy odráží obecná i odborná kultura mluvčího (pisatele). Pokud jde o obecnou vzdělanost původců promluv, můžeme tu konstatovat přímou závislost mezi šíří vzdělání a rozsahem tematiky promluv. Při větším obecném vzdělání disponuje mluvčí (pisatel) zpravidla větším aktivním slovníkem a uvědomuje si lépe difference mezi jednotlivými objektivními styly, neboť často je nucen podle komunikativních potřeb přecházet z jednoho objektivního stylu do druhého. Vedle širší aktivní slovní zásoby a vedle větší frekvence výrazových prostředků tvořících tzv. kulturní lexikální vrstvu projevuje se širší obecné vzdělání i v tom, že se vzdělání mluvčí (pisatelé) opírají při užívání abstraktních pojmů o větší představovou základnu, a tím dosahují větší přesnosti při realizaci komunikativního záměru. Připomeňme ještě, že se k širšímu vzdělání počítá i znalost světových jazyků a že i tato okolnost může mít při častém styku s cizím kulturním prostředím (ať již přímém, nebo prostředkovaném četbou, posloucháním rozhlasu nebo vnímáním televize) značný vliv na osobní styl jednotlivce. Znalost cizího jazyka podporuje často užívání cizích jazykových výpůjček (zvl. vliv angličtiny a franštiny přispívá ke zvětšení frekvence slov latinského a řeckého původu), vede k vytváření frazeologických kalků a podněcuje k užívání cizojazyčných citátů. Vedle obecné kultury mluvčího (pisatele) má na jeho styl vliv i jeho kultura odborná, spjatá obyčejně s jeho profesí a s jeho zájmy. Čím hlubší je tato kultura, tím větší je obyčejně okruh terminologických prostředků, které mluvčí může pro své promluvy aktivizovat. Odborná kultura ovlivňuje i volbu promluvyvých témat z dané odborné oblasti, a tím rozhoduje také o frekvenci výrazů z příslušných sémantických okruhů (zejména výrazů terminologických). Soubor výběrových tendencí závislých na obecné kultuře mluvčích (pisatelů) můžeme nazvat stylem obecně kulturním a pro stylové hodnoty podmíněné působením faktoru odborně vzdělanostního můžeme zvolit termín styly odborně kulturní.

V uměleckých textech patří napodobování sociálních a kulturních stylů k základním postupům při přímém jazykovém zobrazování postav.¹⁰ Volba jazykových prostředků charakteristických pro promluvy jisté sociální vrstvy, profese a zájmové skupiny nebo pro promluvy lidí s jistým stupněm vzdělání pomáhá literární postavu společensky zařazovat, a tím se spolu s volbou jiných projevů sociálně podmíněného chování postav účastní její sociální typizace. Sledujeme-li vývoj zobrazování postav v našich uměleckých textech od počátku 19. stol., zjišťujeme zhruba do konce tohoto století vzrůst stylistické diferenciacce podmíněné faktory vrstvovými. Později zaznamenáváme ve shodě s postupující integrací společnosti ústup diferencí vrstvové stylistických a naopak zvýrazňování stylistických rozdílů podmíněných jednak příslušností postav k jisté profesi nebo zájmové skupině, jednak úrovní jejího vzdělání. To ovšem vedlo k mnohem větší stylistické pestrosti promluv v pásmu postav, než

¹⁰ Tím, že považují dialog za přímý prostředek k „jazykovému zobrazování postav“, nechci popřít jiné funkce dialogu v uměleckých textech. Viz k tomu úvahy Josefa Hrabáka o dialogu „jako prostředku pro posouvání děje a exponování postav“ (*K morfologii současné prózy*, Brno 1969, str. 122n.).

jakou mohou vykázat texty 19. stol. S posilováním faktoru profesionálního souvisí pronikání odborné terminologie především do dialogů uměleckých textů a někdy také napodobování objektivních stylů neuměleckých (hlavně vědeckého nebo publicistického) v promluvách postav. Podobně jako u imitace stylů věkových narážela umělecká literatura i při napodobování stylů sociálních na překážky, které se kladly do cesty užívání prvků nespisovných, zejména slangových a argotických. Uvádění těchto prvků do uměleckého textu se považovalo za porušování spisovné normy, závazné pro uměleckou literaturu. Teprve moderní teorie o autonomním postavení uměleckého jazyka proti jazyku spisovnému, která se začala prosazovat koncem dvacátých let našeho století, otevřela uměleckou literaturu charakterizačním prvkům slangovým a argotickým. Dodejme ještě, že další možnosti pro sociálně a kulturně stylovou diferenciaci řeči postav vyplývaly z postupného přibližování syntaxe dialogických promluv v uměleckých textech k syntaxi konverzační. Počet syntaktických schémat (spisovných i nespisovných), která se nabízela k výběru pro výstavbu dialogu, se podstatně zvětšil, a umožňoval tak lépe charakterizovat výrazovou kulturu dané postavy.

Další skupinou faktorů, které rozhodují o stylu jednotlivců, jsou faktory psychické, a to trvalejší i chvilkové. Obojí mají vliv na výběr výrazových prostředků pro mluvené projevy nepřipravené, kdežto v projevech psaných se uplatňují především psychické faktory trvalejší. Výjimkou jsou písemné projevy vytvářené v afektu, neboť na jejich styl působí hlavně chvilkový psychický stav pisatele. Mezi psychickými faktory trvalejšími lze rozlišit s jistotou dávkou schematičnosti faktory charakterové, intelektuální a emocionální. Pokusíme se tyto faktory klasifikovat, i když si uvědomujeme, že se neopíráme o jejich široce založený průzkum, nýbrž jen o svá značně neúplná pozorování. Všimneme si ovšem jen těch faktorů, které mají výraznější vliv na utváření psychicky podmíněných stylů. Mezi trvalejšími faktory charakterovými, které ovlivňují styl jednotlivců, můžeme uvést charakterové vlastnosti umísťující se mezi protikladnými póly rozhodnosti — váhavosti, otevřenosti — uzavřenosti (popř. sdílnosti — zamlklosti), důkladnosti — povrchnosti, soustředěnosti — rozptýlenosti, veselosti — trudnomyslnosti, jemnosti — hrubosti, pravdivosti — lživosti. Snad bychom našli ještě další protikladné dvojice, ale u nich není vliv na výběr promluvočných témat a výrazových prostředků tato témata realizujících tak průkazný. V závislosti na uvedených faktorech můžeme pak rozlišovat příslušné styly podmíněné charakterem mluvčího (pisatele): styl rozhodný \times váhavý, otevřený \times uzavřený atd. Nemáme zde bohužel dost místa k tomu, abychom jednotlivé subjektivní styly závislé na charakterových faktorech analyzovali a abychom uvedli jejich typické ukázky. Ostatně k takové analýze by bylo třeba společného výzkumu psychologického a lingvistického a bylo by nutné podrobit rozboru velký počet mluvených projevů a psaných textů pocházejících od mluvčích stejného charakterového typu. Zatím se spokojíme konstatováním, že nás empirie zbavuje jakýchkoli pochybností o existenci stylů podmíněných charakterovými diferencemi mezi mluvčími (pisateli) a že si při porovnávání charakterových rysů jednotlivců zřetelně uvědomujeme možnost jejich typologie. To zase naopak dovoluje usuzovat na jistý typ charakteru u mluvčího (pisatele) podle stylu jeho promluvy. Tak např. setkáváme-li se v mluvených projevech s jejich vyváženou tematickou a kompoziční stavbou, s přehledným uspořádáním syntaktických schémat (bez nadměrných interpozic vedlejších vět, bez paren-

teží, apoziopozí, nefunkčního opakování výrazů, parazitních vložek apod.), s lexikálními prostředky vyjadřujícími jednoznačný postoj ke komunikovanému obsahu, se zvukovou (dynamickou a intonační) realizací působící na vnímatele jako „rázný tón“ promluvy, pak můžeme ze stylistické povahy promluv usuzovat na mluvčího, jehož charakter se blíží na ose rozhodnost – váhavost k pólu rozhodnosti. Podobně lze po vyslechnutí několika mluvených projevů, které jsou úsporné, někdy až defektní v užívání jazykových prostředků (např. na otázky reagují pouhým jádrovým slovem), dojít k závěru, že mluvčí patří k typu lidí uzavřených (zamklých).

Ke skupině psychických faktorů se řadí vedle faktorů charakterových ještě intelektuální a emocionální. První záleží v rozdílech mezi intelektuálními schopnostmi původců promluv, druhé v diferencích mezi stupněm emocionality, s jakým jednotliví mluvčí obvykle reagují na podobné komunikativní situace. Člověk s vysokými intelektuálními schopnostmi mluví a píše podstatně jinak než člověk se schopnostmi omezenými: bystrost mluvčího (pisatele) se projevuje ve volbě tematických prvků, které co nejlépe odpovídají vzniklé komunikativní potřebě, v jejich logickém uspořádání do přehledných kompozičních útvarů, dále ve volbě syntaktických schémat, která přesně realizují logický sled myšlenek a v adekvátní míře vyjadřují vztahy mezi nimi (tzn. bez redundantní explicitnosti nebo naopak defektní implicitnosti), pak ve výběru lexikálních prostředků přesně vystihujících komunikativní záměr mluvčího a konečně (v mluvených projevech) ve volbě co nejprůměrnější dynamiky a intonace promluvy. Naopak omezené intelektuální schopnosti mluvčího (pisatele) vedou často k rozporu mezi volbou tematických prvků a komunikativní potřebou, k destrukci kompozičních útvarů, k defektům syntaktickým a lexikálním. Ještě výrazněji se ve stylu promluv projevují faktory emocionální, které se podle své intenzity umísťují na ose emocionální vyhrocenost – emocionální chladnost. Subjektivní styly závislé na těchto faktorech můžeme pojmenovat jako emocionální. Vyznačují se různým rozsahem užívání emocionálně zabarvených prostředků lexikálních i schémat syntaktických,¹¹ stručněji řečeno, různým poměrem mezi emocionální a nocioální složkou promluvy. Tak např. komunikativní záměr vyzvat cestující k uvolnění vchodu do tramvajového vozu lze realizovat řadou promluv s různou mírou emocionality, např. vedle neutrální výpovědi „postupte prosím dále do vozu“ lze si představit urážející, emocionálně vyhracenou výpověď „nestál bych u vchodu jak pařež“. Musíme tu ovšem zdůraznit, že máme na mysli emocionálnost jako trvalejší psychickou vlastnost původců promluv, nikoli jako chvilkový psychický stav.

Vedle psychických faktorů trvalejší povahy působí ovšem na styl promluv také faktory chvilkové, které můžeme označit jako faktory psychických stavů. Přitom není podstatné, zdali psychické stavy, které způsobují rozdíly v realizaci sdělného záměru, vznikají při bezprostřední reakci na promluvovou situaci, či zdali trvají z nějaké situace předpromluvové. Je např. známo, že na styl promluvy má vliv únava

¹¹ Přehled emocionálně zabarvených prostředků lexikálních podal Jaroslav Zima, *Expresivita slova v současné češtině*, Praha 1961, rozbor emocionálně příznačných schémat syntaktických Miroslav Grepel, *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, Brno 1967.

nebo naopak svěží psychický stav mluvčího (pisatele), že jinak vypadá promluva téhož mluvčího ve stavu sklíčenosti a jinak ve stavu radostného vzrušení apod. I po této linii chvilkových faktorů můžeme vést zobecňování a dojít k pojmu subjektivních stylů podmíněných psychickými stavy.

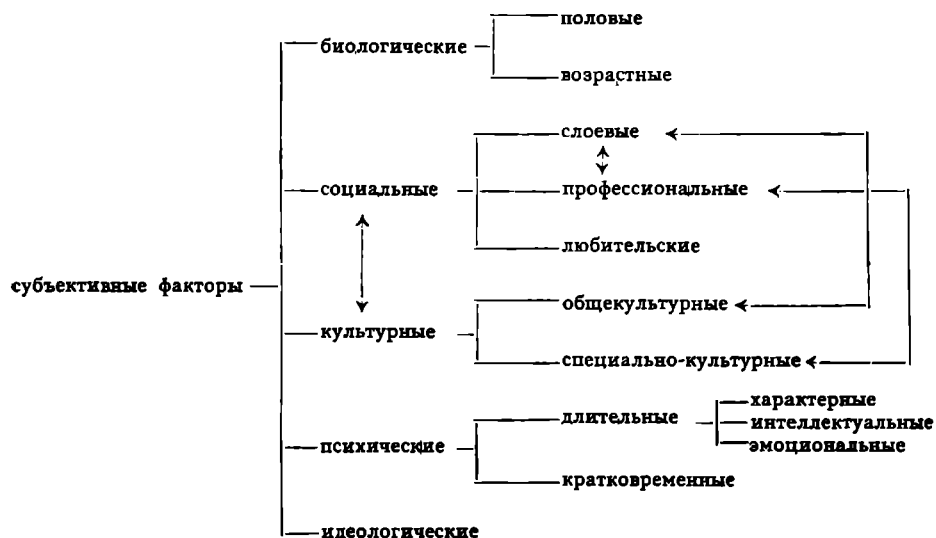
Vedle faktorů psychických hrají značnou úlohu při výběru výrazových prostředků faktory ideologické, které záleží v příslušnosti jednotlivce k jistému ideovému hnutí, směru nebo skupině. Jejich vliv se projevuje především v aktivizaci jistých okruhů lexikálních prostředků charakteristických pro danou ideologii a často i v sémantickém posunutí (obvyčejně v sémantickém zúžení) některých lexikálních prvků. Nezřídka k tomu přistupuje i větší nebo menší soubor výrazových formulí, které v té nebo oné míře zajišťují ideovou jednotu skupiny vyznávající danou ideologii. Subjektivní styly, k jejichž pojetí dospíváme zobecňováním po linii faktorů ideologických, můžeme označit jako **style ideové**.

Napodobování psychických a ideových stylů má klíčovou funkci při vytváření postav literárního díla, pokud ovšem autor užívá přímé jazykové charakterizace v pásmu postav. Rozpětí mezi literární imitací těchto stylů a jejich skutečným stavem je sice v různých etapách vývoje naší literatury různé, ale spojitost mezi stylem zobrazeným a skutečným nemůže být přerušena, nechce-li autor u čtenáře riskovat nepochopení obrazu dané literární postavy. Ve vývoji novodobé české literatury lze pozorovat tendenci ke stále přesnějšímu napodobování psychických a ideových stylů existujících ve společenské realitě příslušného období. Jak jsme již konstatovali u jiných subjektivních faktorů, mohou se i faktory psychické a ideové projevovat v uměleckých textech zvláště od konce dvacátých let našeho století, kdy se deklaruje právo umělecké literatury na užívání jazykových prostředků umístujících se za hranicemi spisovné normy. Do literárních textů má pak přístup bohatá vrstva prostředků expresivních, které umožňují daleko výraznější charakterizaci postav zejména z hlediska jejich emocionální vznětlivosti a jejich chvilkových citových stavů.

Uvědomujeme si, že článek zůstal v rovině krajně obecné a že by bylo třeba řadu tezí doložit rozbory konkrétních promluv. I když jsme se při formulování obecných soudů o tyto rozbory opírali, nemohli jsme je pojmut do textu článku, protože bychom tím značně překročili jeho stanovený rozsah. Smyslem příspěvku bylo prokázat, že ve stylistice je nutno zobecňovat nejen po linii faktorů objektivních, ale i subjektivních a že subjektivní prostor, vymezený pro výběr výrazových prostředků faktory objektivními, má své zákonitosti. Klasifikaci obecných subjektivních stylů, kterou jsme v článku uvedli, je třeba považovat za předběžnou, neboť k vypracování přesné klasifikace by byla nutná týmová spolupráce jazykovědce s psychologem a sociologem. Pokud jde o poznámky týkající se zobrazování subjektivních stylů v uměleckých textech, chtěli jsme tu upozornit na jisté tendence při přímé jazykové charakterizaci postav a chtěli jsme dát podněty k průzkumu této problematiky ve vývoji novodobé české literatury.

ТАК НАЗ. СУБЪЕКТИВНЫЕ СТИЛИ И ИХ ИЗОБРАЖЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Понятие «субъективных стилевых типов» отличается от понятия «индивидуальных стилей». Под первым термином подразумевается совокупность тех тенденций в выборе выразительных средств для высказывания, которые зависят от выделенных и обобщенных субъективных факторов. Второй термин обозначает совокупность тенденций, которые характеризуют «речевое поведение» отдельного лица. Систему субъективных стилеобразовательных факторов можно продемонстрировать на следующей схеме:

Предлагаемая статья содержит определение отдельных субъективных факторов и анализирует зависящие от них субъективные стили. К анализам, которые вследствие теоретического характера статьи даются только в общих чертах, добавлены заметки о том, каким образом субъективные стили «изображаются» в прозаических и драматических текстах и до какой степени это изображение подвергается схематизации.

